

זיוה שמיר

בעקבי האב

עגנון - תלמידו הנסתר של ביאליק

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

עיון ומחקר

הפרק השנים-עשר

עצת ביאליק לעגנון

דברי סיכום

א. ההווה המתהווה במסווה לגנדרי

השפעת ביאליק על עגנון נתהוותה בעיקר בתקופה של כשנתיים ימים שבה התגורר ביאליק בבאד הומבורג, והתרועע עם הסופר הצעיר, בן חסותו של זלמן שוקן. בשנים 1921 - 1924 התגורר עגנון עם משפחתו בבאד הומבורג, עיר קיט קטנה ונאה בקרבת פרנקפורט ע"ג מיין, ובה החל לבנות את הקריירה הספרותית שלו ולבססה. בתקופה זו אף נולדו לו שני ילדיו - אמונה ומרדכי-חמדת, ובאותה עת לא נפרד עדיין הסופר מרעייתו ומילדיו לפרקי זמן ממושכים, כי אם חי אתם ברציפות תחת קורת גג אחת - אידיליה קצרת-מועד שנקטעה מחמת השרפה שפקדה את בית המשפחה בתחילת יוני 1924, ונעוצה את כל אמות הספים.

אירוע זה גרם כידוע לעגנון להיעקר בחיפזון מבני-ביתו ומן הסביבה הפיזית והתרבותית שבה התחיל להתאקלם, ולממש לאלתר את החלטתו לעלות לארץ-ישראל. בעטיו נגרם לסופר חוויה טראומטית שהייתה כרוכה, בין השאר, באבדן רומן רחב יריעה שעל השלמתו שקד לדבריו בראשית שנות העשרים. ואולם כדיעבד ניתן לקבוע כי תקופת באד הומבורג הייתה בעבור עגנון תקופה פורייה ופורמטיבית מאין כמוה: בשנים אלה נרקם הקשר בין עגנון הצעיר לבין פטרוננו, ש"ז שוקן, שהעניק לו תמיכה וחסות, במתכונת התמיכה שהעניק אז א"י שטיבל לבחירי הסופרים העברים בברלין. בגרמניה החל באותה עת אותו תהליך אינפלציוני, שהפך בתוך כשנה-שנתיים להיפך-אינפלציה חסרת תקדים, והחיים בעיר קטנה ונידחת אפשו לוסופר הצעיר לקצץ בהוצאות המגורים והמחיה, ולפנות את רוב זמנו

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

ליצירה. בתקופת זו נרקם כאמור הקשר בינו לבין גדול סופרי ישראל, קשר שהשפיע על מהלך יצירתו, והזניק אותה לכיוונים חדשים. סמוך לבואו של ביאליק לגרמניה, לאחר שנמלטו הוא וחבריו האודסאיים בעור-שניהם מכרית-המועצות, התיידד אתו עגנון, והזמין אותו לדור בשכנותו ולאכול על שולחנו. ביאליק נענה בחיוב להצעתו של עגנון לעקור מברלין לכאד הומבורג, ובחר להתגורר בעיר הקיט בבית ששכר לעצמו ולאשתו, ולשקם בה את בריאותו שניזוקה בתקופת הרעב של ימות המלחמה והמהפכה. אמנם עיר קיט זו הייתה מרוחקת מן המרכז העברי בברלין, שבו התנהלו חייה התוססים של "קריית ספר" העברית ושפה התגוררו רבים מידידי מתקופת אודסה, אך ביאליק מצא בה מזור לנפשו המיוסרת מאירועים טראומטיים, כגון מותה של ילדה ממשפחת קרופניק שמאניה אשתו קירבה לביתה. ביאליק ישב בעיר הקיט הקטנה כשנתיים שבמהלכן חזר לפרסם את יצירותיו - שירי ילדים בעיקר - בפריודיקה האירופית, האמריקנית והארץ-ישראלית (בשנות המלחמה והמהפכה נסגרו ברוסיה רוב בתי הדפוס העבריים, מערכות העיתונים והוצאות הספרים).

בעבור משורר ותיק ומוערך כביאליק הייתה באד הומבורג היפה והשקטה מקום מפלט אייסקפיסטי מן הסוג שזימנה לו לימים העיר רמת-גן, שאליה ברח בערוב יומו. כאן וכאן בחר לדור בפרוור מגורים טבול בירק שבשולי העיר הגדולה. השנים שבהן התגורר בבאד הומבורג, בהמלצת ש"י עגנון ובעידודו, היו השנים של "זמנים מודרניים" - אם נשאל כותרת קולנועית המשקפת את תחושת האָטומיזציה והניכור שאפפה את החיים האורבניים במְגֶלֶּפּוּלִיס של ראשית המאה העשרים. ביאליק ברח מברלין ההומייה, שהייתה באותה עת מעוזה של האמנות האַקְסֶפְרְסִיוֹנִיסְטִית, עיר חטאים שרבו בה מופעי הקְפֶּרְט הזולים והמפוקפקים ("תאטרון המרוזח" בלשונו של המשורר), ובחר לשבת בעיר קטנה ושקטה, הרחוקה מן הפְּרָךְ ושאונו. לימים, עזב כאמור את תל-אביב ואת עשרות הטרדנים שצבאו על ביתו, ושכר דירה צנועה בעיר-הגנים שהוקמה ממזרח לתל-אביב, גם כדי לחסוך בהוצאות וגם

כדי לזכך את נפשו מהמולת החיים ולהתפנות למלאכת היצירה. בבאד הומבורג התרועע כאמור המשורר עם הסופר הצעיר ממנו בכארבע- עשרה שנים, ושוחח עמו שעות ארוכות מדי יום ביומו.¹ השיחות האלה, כמו גם הספרים ששלח ש"ז שוקן לבן-חסותו הצעיר כדי לעצב את טעמו הספרותי, שינו ללא ספק את טיבה של יצירת עגנון מן הקצה אל הקצה. על טיב השיחות ששוחחו שני הסופרים לאחר עלותם ארצה בעיר תל-אביב העיד עגנון עצמו בדברים דקים, המכסים יותר משהם מגלים, בנאום שנשא בביתו של ידידו דב סדן,² אך על השיחות הארוכות ששוחחו השניים בבאד הומבורג מיעט עגנון לספר. אפילו מכתביו מן השנים 1922 - 1923 (לשלמה זלמן שוקן, למרטין בובה, לגרשום שלום ולשאר ידידיו) אינם מזכירים כלל את שמו של ביאליק, אלא אם כן אחד מהם הזכיר את המשורר ביזמתו, ונתבעה מעגנון תשובה. הא כיצד? מדוע הוריד הסופר הצעיר מסך של ערפל סמיך על חוויה שהייתה אולי החוויה הפורמטיבית ביותר בחייו הספרותיים? אפשר שעגנון ביקש לשמור את ביאליק לעצמו, ולא לחלוק אותו עם ידידיו, ואפשר שמתוך אהבה עצמית יתרה ביקש הסופר הצעיר להעלים את ההשפעה הרבה שהייתה למשורר המזדקן על כתיבתו ועל מהלך הקריירה שלו.³ כך או אחרת, לפנינו פרק נעלם בחייהם של שניים מגדולי הסופרים העברים, שהיום ניתן ללמוד עליו רק במשוער מתוך עדויות שנשארו ביצירתם, בין השורות. כל העדויות הטקסטואליות שנשארו ביצירתם של השניים נותרו אמנם ללא תמיכה של ראיות חוץ-ספרותיות וללא תיעוד, אך בהצטרפן יחדיו ניתן כמדומה להבין שפעלה כאן סינרגיה מופלאה שהשפיעה השפעה מבורכת על יצירתם של שני הסופרים הגדולים. ברי, בשלב הזה הרבה העגל לינוק, ותרם לסופר הבכיר רק מעט. בהעדר קונקורדנציות, ניתן לשער שביאליק יכול היה להיעזר מפעם לפעם בזיכרונו המופלג של עגנון ובבקיאותו הרבה במקורות. בעיקר העניק עגנון לביאליק את חדות הניתנה, אך נראה שביאליק רחב הלב לא בחן במאזניים דקים ומדויקים את יחסי הגומלין שלו עם רעהו הצעיר, ולא חסך ממנו לקחים ועצות.

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

בשנת 1929, שנים אחדות לאחר שעלו שני הסופרים ארצה והידידות ששררה ביניהם נצטננה, פרסם ביאליק את הנוסח המורחב של "אגדת שלושה וארבעה". בארכיונו נותר קטע גנוז, ולפיו כל האגדה נכתבה על-ידי אגור בן יקה, צעיר ששלמה המלך (שהוא גם אביר השירה והחכמה, בן דמותו של ביאליק) בחר בו כדי לקרבו לארמונו ושימש לו חונן, כדי שהלה יעביר את הגחלת אל הדורות הבאים:

את הדברים האלה כתב אגור בן יקה ויאספם אל משלי שלמה. מתי נאמרו הדברים האלה? [...] על זה יסופר המעשה הבא, הכתוב במגילה עתיקה, במגילת שלושה וארבעה. [...] ואלה הדברים הכתובים בה: חדר היה לשלמה בארמונו, חדר סתרים שמור ונעלם, הוא חדר הבדידות אשר למלך. והיה מדי עבור רוח על המלך ואמר להינזר אל נפשו - ונסגר בחדר הוא לבדו וצלל שם בנבכי רעיונותיו ובחקר תהומותיהם, התהלך עד היות ללבו רווחה ופדות, ושם ויצא אל העם ואור פניו אתו כבראשונה. ואיש אין עם המלך בהתייחדו עם נפשו [...] ואשר יבחר בו המלך להביא בסודו - ובא למועד אשר יעד לו המלך [...] ודפק חרש באשר ידפוק, ונפתח לפניו מבוא נעלם ובלעהו, ואיש לא ידע בצאתו ובבואו.

את זאת כתב ביאליק לאחר שעלה ארצה, וכבר נוכח שגם אותם צעירים שאהב וקירב עליו, בחרו בו כבמטרה להתקפותיהם החוזרות ונשנות, שקידמו את מעמדם בקריית ספר העברית. ערירותו גרמה לו שיקרב אליו צעירים וינחיל להם את רעיונותיו, בתקווה ש"דור לדור יביע אומר", כשם ששלמה המלך בקטע שלעיל קירב אליו לארמונו את אגור בן יקה כדי שינחיל את דברי המגילה לדורות הבאים. בדרך-כלל נכזבה תוחלתו. הצעירים בחרו שלא לקבל את מרותו, והעדיפו למרוד בו. לאחר המהפכה ופרסום המניפסטים הפוטוריסיטיים היה המרד בסופרים ה"קלסיים" חלק בלתי נפרד של תהליך החניכה של כל סופר צעיר. הנוסח המלא והסופי של "אגדת שלושה וארבעה" מסתיים אף הוא בתיאור הסתגרותו של המלך הזקן עם רעהו המלך הצעיר, ודומה שהתיאור הולם את דמותו של עגנון, שהתרפק על

ביאליק והתחטא לפניו כילה, אך גם אהב להתחכם ולהיראות כלפי חוץ כמורדן המנתק כבלים ומוסרות:

אָחַד הָיָה בְּתוֹכְכֶם מְלֵךְ צַר אֲשֶׁר לֹא שָׁנָה אֶת-טַעְמוֹ; עֵינָיו צָחְקוּ צָחוּק דַּק מִן הַדָּק כְּתַמּוּל שְׁלִשׁוּם, אֲךְ לְבוֹ, כָּלֵב הַיָּלֵד, נְדִיבוֹת כָּלוּ וְלֹא יָדַע אָנוּ. יָדִיד נֶפֶשׁ הָיָה לְשִׁלְמָה וְגַם הַתְּנַאָּה בּוֹ וּבִגְדָלָתוֹ. וְאוּלָּם עָרוּם הָיָה בְּעֵינָיו וַיֵּאָהֵב לְהִתְחַכֵּם וּלְהִתַּל וּלְהִרְאוֹת כְּמִנְתַּק מוֹסְרוֹת וְכַמְכַחֵשׁ בְּכָל-דְּבָר. לֹא הָאָמִין בְּלִתֵּי אִם בְּאֻחַת: בְּאַהֲבָתוֹ אֶת-שְׁלֹמֹה אֶהְבֵּת אָמֵת, אֶהְבֵּה עֲזָה וְחֻזְקָה, אֶהְבֵּה אֲשֶׁר לֹא תִשָּׂא פָנִים וְאֲשֶׁר תִּשָּׂא בְּכָל-זֹאת לְכָל-פֶּשַׁע עַל פֶּן הַשִּׁיב לוֹ גַּם שְׁלֹמֹה אֶהְבֵּה כְּאַהֲבָתוֹ, וַיִּבְחָרְהוּ אוֹתוֹ לְבָדוֹ לְאִישׁ סוּדוֹ, הֵבֵא הִבִּיא אוֹתוֹ בְּסִתְרֵי נֶפֶשׁוֹ וַיִּתְּנֵהוּ לְהַצִּיץ אֶל מְאֻחֹרֵי מִסְפָּה. שִׁיחַתוֹ אִתּוֹ בְּסִתֵּר חֲדָר, בְּאִין זֶר עִמָּם, הֵיטָה לוֹ לְשִׁשׁוֹן לֵב וְלְרוּחָה גְדוּלָּה. וְגַם עָתָה כְּבוֹא לְפָנָיו מְלֵךְ צַר בְּתוֹךְ הַבָּאִים לְהַפְרֵד מֵעַמּוֹ עֲצָרוּ שְׁלֹמֹה בְּאַרְמוֹנוֹ עוֹד יוֹם אֶחָד. וּלְעַת הָעֶרְבִים, עִם מוֹצָאֵי הַמִּשְׁתָּה וְהַחַג, בְּעֲלוֹת רוּחַ הַיַּגּוֹן עַל שְׁלֹמֹה וּבְהִצָּק לוֹ מִשָּׂא נֶפֶשׁוֹ, נִסְגְּרוּ שְׁנֵיהֶם חֲדָר בְּחֲדָר וּצְלָלִי הָעָרֵב אָסְפוּ אֶת-שְׁנֵיהֶם אֶל תַּחַת פְּנֵף אֶחָת. וְאוּלָּם הַדְּבָרִים אֲשֶׁר נִפְלוּ בֵּין שְׁנֵי הָרַעִים בְּתוֹךְ כְּתָלֵי הַחֲדָר לֹא שִׁמְעָה אִזָּן - עַל כֵּן תִּמּוּ דְבָרֵי הַמְּגִלָּה הַזֹּאת.

בתקופת באד הומבורג עדיין שררה לכאורה אותה אחווה של שיתוף פעולה בין המשורר ל"תלמידו", שאותה היטיב המשורר לתאר ב"אגדת שלושה וארבעה", בחינת "דור לדור יביע אומר". הצלחתו של עגנון לשכנע את ביאליק להתגורר בשכנותו, ולא במרכז הברלינאי התוסס, הפכה בעבור הסופר הצעיר את החיים בעיר הנידחת להרפתקה אינטלקטואלית מסעירה ומתמשכת, וניתן היה לצפות ממנו שיעלה את זיכרונותיו משנים אלה על הכתב (כך עשה ידידו שמעון ראבידוביץ', שיומנו המתעד דברים שאמר ביאליק בתקופת גרמניה יצא לימים בספר שיחותי עם ביאליק, תשמ"ג, שערך בנו בנימין ח' ראביד בשיתוף עם יהודה פרידלנדר). אין צריך לומר שהעדרו של ספר כזה, המתעד את שיחותיהם של ביאליק ועגנון,

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

שעשוי היה לספק את אחד המסמכים המרתקים ביותר בתולדות הספרות העברית של הדורות האחרונים, כמו גם העדר שמו של ביאליק מן המכתבים ששלח עגנון לידידיו בין השנים 1922 - 1923, הם עניין מפתיע האומר "דָרְשָׁנִי". רק כאשר גרשום שוקן, או גרשום שלום, הזכירו בזמנתם את ביאליק, הגיב על כך עגנון, ואף זאת במשורה ובלקוניות חשודה. את טיב הלקחים שלמד עגנון מביאליק ניתן היום רק לשער לפי המשקעים הביאליקאיים המרובים שהחלו לבצבץ ביצירת עגנון ולפי הזינוק חסר התקדים של יצירת עגנון במהלך השנתיים שעשה במחיצת ביאליק ובשנים שבאו אחריהן.

לפני שנרקמה מסכת הידידות בין שני הסופרים, התמקדה יצירתו של עגנון בחיי העיירה היהודית ("עגנונות", "והיה העקוב למישור", "הנידח", "אגדת הסופר" "מעלות ומורדות", וכיוצא באלה סיפורים ממקור ישראל). בהשפעת ביאליק ובהשראת הספרים מפסגת ספרות אירופה ששלח אליו ש"ז שוקן חלו בכתבתו שינויים מרחיקי לכת, ובשנת 1923 הוא פרסם את קובץ הסיפורים על כפות המנעול, שעיקרו סיפורי אהבה מודרניים. ברוב סיפוריו החדשים בחר עגנון להעביר את זירת האירועים אל ההווה המתהווה, וביכר לתאר בהם את חייהם של אותם צעירים יהודיים שנתפקרו, עברו להתגורר בערי השדה ובכירות המעטירות של אירופה, ונתרחקו מחייהם של אותם "מחזיקי נושנות" מן העיירה היהודית שכבר עברה ובטלה אז מן העולם, בעקבות המלחמה והמהפכה. סיפורי אהבה אלה שינו את תדמיתו של עגנון, וקירבוהו אל אותם קוראים צעירים שבעבר הסתייגו מכתבתו העמוסה והלמדנית ומנושאייה ה"גלותיים", הכמו-מיושנים. מפגשו של הסופר הצעיר עם יצירת בלזק, שהשפיעה בשעתה גם על סיפוריו הראשונים של ביאליק, גרמה לו שיתמקד יותר ויותר בנפש האדם, ושיחבר את סיפוריו הקטנים למסכת אחת (דמות מסיפור אחד חזרה והופיעה בסיפור אחר, תוך הסטת השוליים למרכז, ולהפך).

שני הסופרים שוחחו כאמור שיחות רבות וממושכות, שבמהלכן הֶעָרָה המשורר את לבו לפני רעהו, אף לא חסך ככל הנראה מידידו

הצעיר עצות ורעיונות, תוך שהוא חושף לפניו את סודות יצירתו ואת מבוכי עולמו האידאי. למעשה, עגנון יכול היה ללמוד מביאליק רזי יצירה גם מתוך קריאה בלתי אמצעית ביצירתו, אך מותר כמדומה להניח שהשיחות הממושכות עם ביאליק גרמו לכך שהסופר המפורסם הפך לו לכעין חונך ("מנטור") ויועץ, אם לא למעלה מזה.⁴ להלן נעלה על קצה המזלג עניינים ספורים שבהם ניכרת התקרבותו של עגנון לביאליק, ובצד גם עניין אחד שמתוכו ניכר שביאליק ידע להשכיל לא רק מכל מלמדי, אלא גם מתלמידי ומשומעי לקחו.

לאחר שהתרחק מביאליק התחיל עגנון בכתיבת סיפורי "ספר המעשים" העוסקים ברובם ב"תשובה". ה"תשובה" בעבורו הייתה מושג טעון: שיבה מְשוט במרחקים לבית אבא שבגולה, שיבה לארץ-ישראל כאל "בית אבא" ההיסטורי, שיבה למסורת ישראל שהתבטאה אצל צעירי הדור באכזבה מהבטחותיה של תנועת ההשכלה ושהתבטאה אצל עגנון בשיבה לאורח החיים של "שומרי שלומי אמוני ישראל". ה"תשובה" היא מושג חשוב ומרכזי ביצירת ביאליק, המקיף קשת רחבה של יצירותיו - בשירה בסיפור ובאגדה.⁵ לא אחת מדובר במסע ממשי ומיתולוגי, מפוכח וסנטימנטלי כאחד, הנע בו-זמנית לאורך שני צירים מנוגדי-כיוון: גיבורם שב אל העיירה היהודית מדרך נדודיו הממשית והנפשית. במקביל, הוא שב מדרך הנדודים הממשית והנפשית אל ארץ-ישראל - האוטופית או המוחשית. לשון אחר, השיבה ל"בית אבא" מגלמת בתוכה סיפור ריאליסטי ומוחשי ממודוס החיקוי הנמוך (low mimetic mode) של גיבור שנש את ביתו ועתה הוא שב אליו מְשוט במרחקים עיף וחסר אשליות; במקביל, השיבה מגלמת בתוכה סיפור מיתולוגי החותר אל מחוז מאוויים דמיוני ונעלם שמעבר לשער ומעבר לים - שיכתו לארץ האבות של גיבור לאומי, "גדול מהחיים".

מאחר שיצירת ביאליק בנויה בתבנית של מעגלים קונצנטריים, שבמרכזם המעגל האישי המצומצם שמקורו בחוויה הממשית, והוא מוקף בסדרה של מעגלים מקבילים (הלאומי, האוניברסלי והטרנסצנדנטי), הרי שכל חוויה אישית - כגון השיבה לבית אבא

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

- זוכה גם לסיפור מקביל במעגלים הנרחבים המקיפים את המעגל האישי. השיבה לבית אבא מקבילה במעגל הלאומי לשיבתו של היהודי לתרבותו הלאומית, לאחר ש"תעה ביער", והלך שולל אחר סיסמאותיה היפות של תנועת ההשכלה; או שיבתו של היהודי לבית אביו שמקדם, קרי לארץ-ישראל, לבית שניטש לפני דורות רבים ועתה יש לקוממו מחורבנו. במעגל האוניברסלי, השיבה היא שיבתו של הגיבור הנודד - למן דמותו המקראית של יוסף ודמות הבן האובד (prodigal son) מהברית החדשה, דרך אודיסאוס ודון קישוט ועד לשיבתם של גיבורים מודרניים כדוגמת פֶּר גינט של איבסֶן אל אוהביהם שנואשו מהם וחֶשְׁבוֹם למתים. במישור הטרנסצנדנטי מקבילה התשובה לשיבת הנשמה לאוצר הנשמות לאחר שנדדה בעולם המעשים, ועתה היא מידפקת על שער בית אביה-אלוהיה.

גם ביצירתו המוקדמת של עגנון ניתן למצוא את מוטיב השיבה, כגון בסיפורו "והיה העקוב למישור", אך לאחר השנתיים שעשה במחיצת ביאליק הפך מוטיב זה לציר מרכזי ביצירתו בכלל, וב"ספר המעשים" בפרט. עגנון, שקרא בוודאי את "שירי התשובה" של ביאליק ("בתשובתי", "משוט במרחקים", "על סף בית המדרש", "לפני ארון הספרים" ועוד), החל לשקף אף הוא ביצירתו שיבה כפולה ומכופלת: ביצירתו "לבית אבא", למשל, נכתב באופן סימולטני על השיבה לבית אבא שבגולה ועל השיבה לבית אבא ההיסטורי שמעבר לים; על השיבה המאוחרת אל "אמונת חכמים" ואל "עיר ציון וירושלים". לא במקרה יוצא המספר ערב חג הפסח מביתו הארעי השרוי בעיצומה של מלאכת הסיווד במין יציאת מצרים מודרנית, ונוסע בדרך לבית אבא - למעון הקבע שלו שאותו נטש לפני זמן רב, ומסיבה שאינה ברורה כל עיקרה.⁶

ביאליק אף לימד את עגנון, במישרין או בעקיפין, להעטות על יצירתו פטינה של יוֹשֵׁן ומעטה של נאיביות מדומה (*faux style*) (*naïf*) לעמעם את אירועיו של ההווה המתהווה, ולהביאם לפני הקורא כאילו אין הם אלא דברי אגדה ישנים-נושנים. ברי, ביאליק איננו הסופר הראשון שכתב יצירה היסטורית עם התכוונות אקטואליות.

יצירות כאלה נכתבו מאז ומתמיד, אך המשורר הרחיק לכת מסופרים אחרים בדורו ובדורות עָבְרוּ, ושילב בכתיבתו מסרים פוליטיים, עם השלכות אקטואליות, גם במקומות שבהם אין מסרים כאלה צפויים כל עיקר. אפילו ביצירותיו האגדיות המדרשיות, הנטולות לכאורה סממני זמן ומקום כלשהם, ומראָן כשל עיבודים של סיפורי קדומים ותו לא, טמן ביאליק רמזים מובהקים לענייני הזמן ה"בוערים", אך עמעם אותם והחביאם בערפלי המיתוס והאגדה. כדיעבד ניתן לשער שאותם קוראים בקרב בני-הדור שהיו קשובים לדקויות הטקסט הבחינו כנראה ברמיזות המשולבות סיפורי קדומים כדוגמת "אגדת שלושה וארבעה" לאותם אירועים אקטואליים שהתחוללו מול עיניהם הרואות, אך המבקרים והחוקרים משום מה לא נתנו דעתם על כך. כך, למשל, כאשר שלמה המלך קורא ב"אגדת שלושה וארבעה" למלך ארם להביא לקץ השנאה רבת השנים ביניהם, תוך שימוש במילים "קומה הבלגה", טמונה בדבריו אלה המלצה לבני הדור ללכת בדרך מדיניות ההבלגה של ויצמן (היצירה בגרסתה המורחבת נכתבה ופורסמה ב-1929, כשהיישוב התלבט ונחלק בין מדיניות ההבלגה של ויצמן לבין מדיניות התגובה של הרוויזיוניסטים);⁷ מסר דומה עולה מן האגדה "שלשלת הדמים", המשקפת את תקופת מאורעות הדמים בארץ-ישראל במסווה של אגדת קדומים.⁸ יש לציין כי מאז התערבותו בפולמוס "תעודת 'השֶׁלֶח'", שהסעיר את החיים הציבוריים בשנות מְפָנָה המאה, בחר ביאליק בדרך-כלל שלא להביע דעה בעניינים השנויים במחלוקת, ועל כן מצא באגדת הקדומים פורקן להשמעתן העקיפה והסמויה של דעות כאלה. בל נשכח כי כאשר סטה המשורר ממנהגו זה (בשירו הפוליטי "ראיתכם שוב בקוצר ידכם", למשל) וביטא את דעתו על אירועי הזמן בדרך גלויה ומפורשת, עוררו דבריו מהומה ומחלוקת, והוא נאלץ לספוג דברי התקפה מעליבים, מימין ומשמאל.

על כן העדיף ביאליק להביע את דעותיו על אירועי הימים במסווה של סיפור קדום. כשכתב בתקופת ברלין באגדה המעובדת "ספר בראשית" על המלך עובד האלילים שאינו נתן ליהודי מְדָרְךָ

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

כף רגל בממלכתו, טמן ביאליק בדברים הללו רמזים לעלייתה של התנועה הנאצית בעת היכתב האגדה ב-1922, ובאגדה "שור אבוס וארוחת ירק", המתארת את חיי שלמה בתקופה שבה אשמדאי ישב על כיסאו, שיקף את הדיהומניזציה של החיים המודרניים תחת עולם של המשטרים הטוטליטריים ואת הצורך לברוח מהם לאלתה. כאן הראה מדוע חייבים הוא ובני דורו לעזוב את "סיר הבשר" ואת עריה המעטירות של אירופה, ולהסתפק בחיים צנועים וב"ארוחת ירק" בארץ-ישראל השחונה והדלה.¹⁰ תחבולה זו - דיווח על אירועי הזמן במסווה של סיפור קדומים - הפכה את היצירות הלגנדיות הללו לכעין אלגוריה לאומית, אך הרקע הקדום והעיצוב הראליסטי המפורט של האגדות המעובדות הללו השכיחו מקוראיהן את טיבן האלגוריסטי וטשטשו אותו, עד שהוא נעלם אף מרוב הפרשנים והחוקרים.

למעשה, תחבולה זו של העמדת אמירה פוליטית אקטואלית סמויה, העטופה במסכה של תמונה ישנה-נושנה, נטולת סממני זמן ומקום מובהקים הלקוחה כאילו מבין דפיהם של ספרי אגדה נושנים, החלה לשמש את ביאליק עוד ביצירותיו המוקדמות. לראשונה היא באה לידי ביטוי מלא בפואמה האגדית שלו "מֵית מְדַבֵּר", שנועדה בתחילה להיות שיר אפי רב-עלילה לילדים. כאן פרש המשורר מעטה לגנדרני על אירועי הימים בתנועה הציונית ובקריית ספר העברית.¹¹ כך נהג המשורר גם ב"מגילת האש", למשל, שעה שתיאר את חורבנו של המרכז העברי באודסה תוך שהוא מושך את חומריו מאגדות החורבן הקדומות, ותוך שהוא בוחן את שלוש הדרכים לגאולה שחיפשו צעירי הדור (הצטרפות לתנועות הסוציאליסטיות כדי לגאול את האנושות הסובלת, הצטרפות לתנועות הסוציאליסטיות כדי להתנקם בגויים בחינת "תמות נפשי עם פלשתים", והגירה לעולם החדש שמעבר לים. על שלוש הדרכים יש להוסיף גם את חיפוש הגאולה בהתבוללות, כפי שעולה מתיאור הבחורות עם נזר הקוצים שעל ראשן וחבלי המשיה שקפאו על פניהן).¹² גם בפואמות הללו בחר ביאליק ברקע אגדי קדום ובעיצוב רב-פרטים דמויי-מציאות, ואלה עמעמו והשכיחו את טיבם האלגוריסטי של התיאורים ואת כוונותיהם האקטואליות.

עגנון למד ממורו ורבו לשלב את אירועי האקטואליה ה"בוערים" של זמנו בסיפורי אגדה מפויסים או בסיפורים סוֹרְאָלִיסְטִיִּים מסויטים שעליהם העטה מעטה של "אבק הדורות" והקנה להם פטינה של יושן מדומה. כך נהג לימים עגנון בסיפורו "מעשה העז", למשל, שבו עימת במסווה של אגדה נטולת סממני זמן מוגדרים - את האידאולוגיה של "חובבי ציון" הזקנים עם זו של החלוצים הצעירים המגשימים את רעיון היישוב, או בסיפור "האדונית והרוכל", שהתפרסם בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, ובו תיאר עגנון את מערכת היחסים הפתולוגית שנקמה בין היהודי לאירופה (ובמיוחד את יחסיו עם הֶלְנִי; קרי, עם תרבות גרמניה, יורשתו של הֶלְנִיזְמוּ הַפְּנִי). כך נהג גם בסיפור הֶמְטָא-רְאִלִיסְטִי הארוך "בלבב ימים", שבו תיאר לכאורה עליית חסידים "נלפבים" בראשית המאה התשע-עשרה, ולמעשה תיאר בו בסמוי גם את עלייתם ארצה בשנת 1924 של אחדים מהסופרים העברים שישבו בראשית שנות העשרים בגרמניה - ובהם הוא עצמו ובחיר הסופרים העברים ח"נ ביאליק. לאחר התמוטטות המרכז העברי בברלין, שבו ישבו בראשית שנות העשרים רבים מחשובי הסופרים העברים, לרבות אחד-העם וביאליק (בעקבות ירידתו מנכסיו של א"י שטיבל, המו"ל והמְצַנֵּט), עלתה הספרות העברית ארצה, ועגנון תיאר עלייה זו, שהתרחשה אך "תמול שלשום", אגב הכלאתה עם יציאת הסופרים מברית-המועצות, במסווה של סיפור לְגַנְדִּי עֵתִיק יומין, שאירועיו התרחשו לפני דורות אחדים. עגנון למד אפוא מביאליק להעטות על אירועי הזמן ה"בוערים" ציפוי ומסווה של אגדת קדומים, ולשלב בתוך סיפור "ישן-נושן" דמויות ידועות ומוכרות מן המציאות בת-הזמן כשהם מחופשים בבגדים היסטוריים, וחיים את חייהם על רקע נופי אגדה דמיוניים שלא מכאן ולא מעכשיו.

בספריי על עגנון ניסיתי לא פעם לחלץ מבין שורותיו של הטקסט העגנוני העל-זמני את אירועי הזמן האקטואליים. זיהוי הדמויות - הקונטמפורניות וההיסטוריות - לא נועד להשוואה בין הדמות הקונקרטי לזו המעוצבת בסיפור, כנהוג בביקורת הפוזיטיביסטית. הזיהוי נועד להראות שסיפוריו המוזרים של עגנון הם רק לכאורה

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

חלומות חסרי פשר ומשמעות, וכי הם חותרים לאמירה פוליטית והיסטוריוסופית מובחנת ו"מסומנת" (marked). ראינו כי עגנון יצר בסיפורים אלה דמויות היפרידיות שבהן הכליא מאפיינים שלו ושל דמויות קדומים, של חבריו ושל אויביו. כך, למשל, בסיפור "קשרי קשרים" התיך והכליא עגנון את עצמו (שמואל יוסף) עם שני הרבנים הנצים יונתן אייבשיץ ויעקב עמדין, שהפולמוס שלהם הסעיר את קהילות ישראל במאה השמונה-עשרה, וקרא לשתיים מדמויותיו יוסף אייבשיץ ושמואל עמדין. כך מתח עגנון קו של הקבלה בין התנגדותו של יעקב עמדין לשבתאות ועיסוקו של בר-הפלוגתא שלו יונתן אייבשיץ בקבלה, לבין מלחמת ה"מתנגדים" בחסידים בדורות האחרונים, למלחמת החוגים החרדיים בציונים, מחישי הגאולה בדורו, למאבק בין הרצל לאחד-העם, כמו גם לקונפליקט שהתחולל בלבן שלו ביחס לאורך החיים ולדרכי האמונה שבהם ראוי שיבחר (במקביל, גם המסה "מצווה הבאה בעבירה", פרי עטו של גרשום שלום, חברו של עגנון, שהתפרסמה לראשונה בכנסת לזכר ביאליק לשנת תרצ"ז, ביקשה להוכיח שהשבתאות לא הייתה אפיזודה חולפת בתולדות עם ישראל, כי אם גורם מכריע שהשפיע על הדורות הבאים ששאפו לגאולה, ובמשתמע - גם על דור החלוצים, בני העליות הראשונות). כך הפגין עגנון ביצירתו גם עניין אישי עמוק שעליו מיעט לדבר באופן גלוי ומפורש: שנפשו חצויה בין היהדות "הפרושית", הדבקה בכל תגי ההלכה, לבין משיכתו אל הרב א"י הכהן קוק, שמיזג באישיותו ובמשנתו את העיסוק ההלכתי עם קבלת האר"י ועם מחשבת ישראל המודרנית. יוצא אפוא שאם נוטעים את הסיפורים האניגמטיים הללו בהקשרם הקונטמפורני ואם חושפים את דמויות המפתח שמאחורי המסכות הסוראליסטיות שלהם, מתברר שלפנינו אמירות מכולכלות ומושכלות, שהמרחב עטפן במסך סמיך של ערפל כדי לברוח מאמירה חזיתית מוצהרת. אין לשכוח גם שמיטיבו ונותן לחמו, ש"ז שוקן, גער בו כל אימת שזיהה בדבריו אמירה פוליטית מובחנת, והסתרת דעותיו הפוליטיות מאחורי מסכה הייתה לגבי דידו של עגנון בבחינת כורח בל יגונה.¹³

סיפוריו של עגנון מסופרים תכופות מפיו של מספר שהוא במשתמע בן דמות דיוקנו של המחבר המובלע, אך הוא ניחן גם בקווי היכר קולקטיביים והופך לדמות כלל-לאומית. גם את רזי עיצובה של דמות מספר, שמאפייניה אישיים בתכלית אך לאמתו של דבר היא גם דמות קולקטיבית המבטאת את רחשי לבה של האומה כולה, למד עגנון מביאליק. דמות כזו, העומדת במרכז של יצירת ביאליק, אינה מצויה ביצירת עגנון לפני פגישתו עם ביאליק, אך היא דמות דומיננטית בסיפורי עגנון שנכתבו לאחר הפגישה עם "המשורר הלאומי" ועם עולם הדעות שלו. ממבט ראשון, דמות המספר ברבים מסיפורי עגנון אינה אלא דמותו של עגנון, שעה שהיא נקלעת למיני מצבים פנטסמגוריים ובלתי מציאותיים, ודומה שעגנון סיפר באמצעותה על עצמו יותר מאשר בכל חטיבות יצירתו האחרות - הראליסטיות והדוקומנטריות. עם זאת, ניתן לזהות בדמות זו מאפיינים וקווי מתאר קולקטיביים, שאינם נופלים בחשיבותם מן המאפיינים האוטוביוגרפיים.

כך, למשל, כשהאני-הדובר בסיפור "לביית אבא" מציג דמות הצבועה בצבעיה של דמותו המקראית של יעקב, עגנון מציגו במשתמע כ"ישראל". משמע, אין לפנינו גיבור בשר-ודם בלבד, אלא גם נציגו האלגורי המופשט של העם כולו. דמות אישית-לאומית כזו, ובה מאפיינים אידיוסיןקטיים ולאומיים כאחד, ניתן למצוא גם אצל אותן מדמויותיו של עגנון שאינן מזוהות באופן ישיר עם דמותו של המחבר המובלע ואינן מדברות בקולו: בדמותו של יצחק קונמר (גיבור תמול שלשום), המגלם את היהודי העולה לארץ אבותיו הדומה בהבטים רבים ליצחק אבי האומה; בדמותו של עקביא מזל, גיבור הסיפור "בדמי ימיה" (ששמו מעיד עליו שהוא משלב קווי הֶכֶר מדמויותיהם של יעקב אבינו ושל רבי עקיבא), או בדמותו של יעקב רכניץ, גיבור הסיפור "שבועת אמונים", שיש בה הבטים ארכיטיפיים של יעקב הלמדן, יושב האוהלים והנווד (יעקב רכניץ המורה בבית הספר לבנות לוקח בסוף הסיפור לידו את "מקל הנדודים", ויציא מערבה - בדרכו אל "כרכי הים").

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

במקביל, כאשר לאני-הדובר בסיפור "אל הרופא" מתחלפים האפונים בעדשים, ניכר חששו שבני עֶשׂו ינסו להשתלט על ביתו ועל רכושו, כבאגדות על עֶשׂו שהתחרט על מכירת הבכורה ליעקב, וזמם להרגו ולקבור את אביו ואת אחיו ביום אחד כדי לרשת את שניהם (והרי ביתו של עגנון בבאד הומבורג נשרף, ואילו את ביתו הירושלמי הרסו ובזזו הפורעים הערביים במאורעות תרפ"ט). אין תמה אפוא שהמחשבה על התחלפות האפונים בעדשים ממלאת את לבו של המספר דאגה ופחד מפני העתיד הצפוי לו ולבני עֶמּו. העדשים הן חלק מן הסיפור הלאומי הארכיטיפי - רמז מקדם (premonition) לאותן רעות ופורענויות שעוד עתידות להתרגש על ישראל בשנים הבאות. סיפורם הארכיטיפי של האחים המקראיים שהפכו לאויבים עומד ברקע כל סיפוריו ורבים משיריו של ביאליק, המתארים את היחיד ואת העם השרוי בגולה, בין בני עֶשׂו, עת נאלץ בכורח אילוצי הפרנסה למכור להם "מן האדום האדום הזה" (נזיד העדשים מן הסיפור המקראי הוחלף ביצירת ביאליק בֶּשֶׁכר שמכרו היהודים לגויים). סיפור זה של יעקב ועֶשׂו, המבריא את יצירת ביאליק לְמֵן שיר-מערכון הנושא את הכותרת "יעקב ועֶשׂו" שפתב בנעוריו, בתקופה שחבש את ספסלי וולוז'ין, ועד לפזמון הנושא כותרת זו שפתב בערוב ימיו בתקופת שלטונם של המשטרים הטוטליטריים שהפכו את היהודי למצורע, הפך אצל עגנון לאחר מפגשו עם ביאליק לאחד המוטיבים המרכזיים ביצירתו - בסיפוריו ובספריו.

יש לציין שעגנון לא חש להודות בחובו לביאליק, במסיבה שערכו לו ליום הולדתו החמישים העיד עגנון כי למד רבות משמחה בן-ציון (גוטמן), אך בקושי רב הזכיר את ביאליק כחונך ("מנטור") שלו, שלימדהו לכתוב מעט המחזיק את המרובה, בטכניקה של קונפבולציה ושל מעגלים קונצנטריים הולכים וגדלים. על שמחה בן-ציון אמר עגנון: "לפי שעה אזכיר לברכה את המספר הנלבב ש' בן ציון שטרך עלי הרבה והדריכני בעבודת הסיפור. עד שלא באתי לארץ ישראל כותב הייתי שבעה סיפורים ביום אחד ולא טרחתי עליהם לעבור עליהם ולתקן בהם אות. על ידי ש' בן ציון הכרתי

שטוב פלפל חריף אחד מסל מלא דלועים".¹⁴ מעניינת היא המטפורה שבה בחר עגנון לתאר את היצירה פחותת-הערך ("סל מלא דלועים"), הדומה ל"סל מלא בצלים" מיצירתו של ביאליק "אלוף בצלות ואלוף שום", והשימוש ב"פלפל חריף" מרמז לתלמיד-חכם חריף ומפולפל, העוסק בפלפול (והשוו לסיפור על יעקב שטרן בפרק האחרון של הרומן *בחנותו של מר לובלין*, ש"כל פיסת קרקע שבעיר הייתה חשובה בעיניו כאילו ראויה לגדל פלפלין", עמ' 164). "אלוף בצלות ואלוף שום" היא יצירה בנוסח המקמה שהחלה להיכתב בגרמניה, כשביאליק ועגנון ישבו תחת קורת גג אחת והחליפו ביניהם איגרות והקדשות המחורזות בנוסח המקמה,¹⁵ יצירה הרומזת לעניינים אֶרֶס פואטיים (ובעיקר לשאפתנותו של החקיין לנפס לעצמו את רעיונותיו החדשניים של היוצר המקורי). דומה שאת העדפת האיכות על הכמות למד עגנון בראש וראשונה מביאליק, אף כי לא מיהר להודות בחובו לרעהו הבכיר ממנו. באותו נאום שבו הזכיר עגנון את כל מקורות ההשפעה וההשראה שלו, הקדיש הסופר הצעיר לביאליק, למורהו הגדול מילים ספורות בלבד, המכסות יותר משהן מגלות.¹⁶

ג. השקפתם של שני הסופרים

אכן, עגנון אמנם לא מיהר להודות בחובו לביאליק ולהתוודות על עצות ורעיונות שקיבל ממנו במרוצת אותה תקופה בת שנה-שנתיים שבה שוחח עם בכיר המשוררים מעשה יום ביומו, אך המתבונן ביצירתו של עגנון משנות העשרים והשלושים יכיר בה את השפעת ביאליק על כל צעד ושעל, אפילו במישור האידאולוגי-פוליטי. ראינו כי עגנון החל להשתמש ביצירתו כמוטיבים ביאליקאיים טיפוסיים, כגון נושא "התשובה" (כפי שהוא מופיע בגילוייו המרובים ביצירת ביאליק, לרבות דרכי עיצובו). ראינו כי עגנון החל לכתוב, בצד רומנים ארוכים ורחבי יריעה, גם סיפורים קצרצרים ומרובדים, שחקרם לא יגיע לעולם למיצויים. מרעהו, גדול סופרי ישראל, אימץ עגנון גם רעיונות פוליטיים ואידאולוגיים למכביר. כך, למשל, בהשפעת ביאליק, איש מפלגת "הציונים הכלליים",

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

שהפגיש את עגנון עם אחד-העם, בעל מדיניות "הכשרת הלבבות", החל גם עגנון הצעיר לגלות ספקות באשר לכושרו וליכולתו של היהודי בן-הדור להפוך ל"יהודי חדש" בן-לילה. כפי שבחיינו החוץ-ספרותיים חזר עגנון לאירופה לאחר שניסה להתערות בארץ-ישראל של שנות העלייה השנייה, כך החל גם לעצב גיבורים המתגעגעים ללא הרף לארצות המערב (כמו מנפרד הרבסט, גיבור הרומן שירה, שהוא וחבריו מתגעגעים לגרמניה של רפובליקת ויימאר). גיבוריו אף לא אחת אף צוררים את חפציהם ונוסעים מערבה, כדוגמת יעקב רכניץ גיבור "שבועת אמונים", הנוסע בסופו של דבר לעולם החדש שמעבר לים. עגנון הראה ביצירתו שוב ושוב שמהפכה של בן-לילה, כעין זו שעליה המליצו הרצל ו"הצעירים", טיבה שהיא מחזירה את מחולליה אל נקודת המוצא שממנה יצאו, אם לא למטה מזה. גם גיבורם של "ספר המעשים" מכליא תמונות מירושלים ומברלין, מתל-אביב ומבוצ'ץ, שכן לבו חצוי, וקשה לו להבין ולהחליט "נשמתו אינה". בנפשו של עגנון התרוצצו תאומים: החלוץ שהתפקה, עלה ארצה בשנת 1908, והתגורר על "גבעת החול" שלידי יפו; והסופר הבוגר שחזר אל אורח החיים של "שומרי שלומי אמוני ישראל", עלה לירושלים והתקרב בה אל הרב קוק ואל בני חוגו.

שיר-הילדים של ביאליק "הנער ביער" (1922) נשלם בתקופה שבה ישב ביאליק בבאד הומבורג במחיצה אחת עם עגנון. הסיפור הפשוט בשיר זה מתאר את שיבתו של משה הנער לבית הוריו, לאחר שתעה ביער ולאחר ששלושה מקורות האור שנצנצו לו ביער אכזבוהו וכבו בטרם עת. בסמוי, שיר זה מספר על שיבתו של העם לבית אבא-אימא ההיסטורי, לאחר שחי "בין שבעים זאבים" והתאכזב מאותם אורות ומאורות שהבטיחו לו גדולות ונצורות. היצירה מסתיימת בתיאורו של הנער לאחר שיבתו הביתה: "וַיִּגְדַּל לְתוֹרָה / וּלְמַעֲשִׂים טוֹבִים / וַיֵּאָכֵל כָּל יְמָיו / צְמוּקִים וְחֲרוֹבִים; // צְמוּקִים וְחֲרוֹבִים / כָּל יְמָיו, בְּפָרֶט / הַשָּׁנָה בְּחַמְשָׁה- / עֶשֶׂר בְּשָׁבָט; // אָכַל וְהוֹרֵד / עַל זִקְנוֹ וְהוֹתֵר, / וְתָם כָּל הַמַּעֲשֵׂה, / נִשְׁלַם וְאֵין יוֹתֵר". עגנון, שהיה מיווד אז עם ביאליק, החליף אתו איגרות ושירי הזדמנות והיה קשוב לכל

בת-קול בדבריו, יכול היה להבין שהילד ששב הביתה (ובמקביל, העם שחזר לתרבותו ההיסטורית ולביתו שמקדם) יוסיף כל ימיו לאכול צימוקים וחרובים, כי חלקו יישאר בגולה ויאכל "צימוקים" (בבואה מצומקת של פרות ארץ-ישראל) וחלקו יעלה ארצה ויאכל "חרובים" (שם-נרדף לפרות ארץ-ישראל, כבסיפור הלגנדרני של עגנון "מעשה העוז" ובאגדות חסידיות ששימשו לה מקור). חלקו ימשיך להתלבט בין ארץ-ישראל לגולה כמו עגנון וכמו אחדים מגיבוריו. מן הפחינה הציונית לפנינו מסר מפופח ורְאליסטי, אך בעייתית, ועל כן עגנון הסתירו מאחורי שבעה צעיפים. ייזכר שגם ליעקב רכניץ, גיבור הסיפור "שבועת אמונים", יצאו מוניטין בזכות גילויים של צמחי אצה נדירים המצויים ליד חוף יפו, אך בסופו של דבר הוא מוזמן לערוך את מחקריו בניו-יורק, בקצה מערב, ושם רבים סיכוייו להגיע לגדולות.¹⁷ עגנון הפנים אפוא רעיונות מתורת אחד-העם (ביאליק אף הפגישו עם אחד-העם שעה שהמנהיג הציוני הקשיש שהה תקופה קצרה בבאד הומבורג), ונתן להם ביטוי ביצירתו. ראוי לזכור בהקשר זה כי המילה "פשוט" משמשת ברומן סיפור פשוט (1935) גם לבידול בין שני סוגי כובעים: האחד הוא הכובע "הפשוט" (השרוע), המייצג את הפלג המתון והשמרני ביהדות בת הזמן, פלג הבוחר בערכי "ישראל סבא", בהם גם רבים בפלג האחד-העמי בציונות; השני הוא הכובע הזקוף, המייצג את הפלג המהפכני והמודרני יותר (למן חוגי המתבוללים והמתבוללים למחצה, ועד לדמותו הקוסמופוליטית של הרצל, הדיפלומט חבוש הצילינדר, שלא ידע מִימיו את ריח הגווילים של בית המדרש הישן). ברקע מוצאים את ביטויים המרומז גם כל גוני הקשת שבין נציגיו של הכובע השרוע לנציגיו של הכובע הזקוף. ניכר שִלְבו של עגנון נטה אותה עת (פרקיו הראשונים של הרומן נכתבו והתפרסמו עוד בחיי ביאליק) אל הפלג השמרני והמתון, המתנגד למהפכות של בן-לילה, וכי הוא מלגלג על המהפכנים הרדיקליים כגון לגלוגו על הד"ר קנאבינהוט, הסוציאליסט, הלוקח לעצמו אישה עשירה כדי שיוכל לשאת בעול מלחמתם של חסרי הכול בקפיטליסטים.

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

לא ארכו הימים, ועגנון שינה את דעתו. בארץ-ישראל הוא לא הצטרף לחוגם של אחד-העם וביאליק, כי אם צידד ביריביהם הפוליטיים, בעלי מדיניות "היד הקשה". בשנות מאורעות הדמים דגל ביאליק בהבלגה, ואילו עגנון הסתייג ממנה. היישוב העברי סבל זה עשור שנים ויותר ממאורעות הדמים שפקדו את ערי הארץ ואת ההתיישבות העובדת, והציבור נקרע בין אותם צעירים שדרשו מדיניות של תגובה לבין "קני העדה" שדגלו במדיניות המתונה של ההבלגה. מה היה כרטיס הזיהוי הפוליטי של עגנון באותה עת, בתקופה של סכנות מבית ומחוץ, ובעוד רוח הקיטוב הפוליטי מנשבת ביישוב בכל עוז? עגנון הביע על-פי-רוב את דעתו בדרכי עקיפין ועלמות. ניכר מיצירתו שהוא לא רווה נחת מהתנהגות מנהיגיו של "מחנה הפועלים", שקיבלו עליהם את מדיניות ההבלגה של ויצמן, שנתפרשה אצל הוויזיוניסטים כעמדה פרו-בריטית המנוגדת לאינטרסים של בני היישוב. כמי שחזה מבשרו את מעשי הפורעים הוא ייחל לתגובה, כנרמזו מספרו *שירה שעלילתו מתרחשת על רקע ירושלים* של שנות השלושים (פרקיו החלו אמנם להתפרסם בסוף שנות הארבעים, אך הם משקפים את המציאות הארץ-ישראלית של שנות השלושים). ידידו אורי צבי גרינברג (אצ"ג) הצטרף כבר בשלב זה לתנועה הוויזיוניסטית, ועבר מדבר לדואר היום. הוא קטע אז את ידידותו האמיצה עם ברל כצנלסון, עורך דבר, שופרו של מחנה הפועלים, ופסק מלפרסם את שיריו בעיתונו. ברי, גם ברל לא היה מפרסם את שיריו של משורר ממחנה הצה"ר, שגינה ביצירתו הבלטריסטית והמסאית את קברניטי ההנהגה הציונית, אנשי מחנה הפועלים, ואת החלוצים בהתיישבות העובדת.

מעולם לא התגלה עגנון כחסיד שוטה של אידיאולוגיה כלשהי, ולא היה נאמן לה ולאישיה נאמנות שבטית עיוורת. הוא צידד אמנם במדיניות התגובה של "היד הקשה", שזכתה בזמן המאורעות לברכתו של שאול טשרניחובסקי בשירו "פרשת דינה" (תרצ"ז): "שִׁמְעוּן וְלוֹי אֲחִים / כְּלֵי אֲצִילִים מִכְרוֹתֵיהֶם [...] בְּסוֹדֶם תְּגִיל גַּפְשֵׁי / בְּקִהְלָם יִקַּר כְּבוֹדִי / כִּי בְּאֶפֶס הֶרְגוּ-אִישׁ / וּבְרָצוֹנָם עָקְרוּ-גֵן / בְּרוּךְ אַפֶּם

פִּי עַז / וְעִבְרַתְּם כִּי קִשְׁתָּהּ / יָרְבוּ כְּמוֹהֶם בְּיַעֲקֹב / בְּכָל-תְּפוּצוֹת
יִשְׂרָאֵל: / בְּרַךְ אֱלֹהִים חַיִּלָּם / וּפְעַל יָדָם תִּרְצֶה". ואולם, הגם שגילה
בפרקי שירה, קרבה ברורה לעמדתם של שאול טשרניחובסקי ושל
יוסף קלוזנר, הוא הושפע מעמדתו הלגלגנית של ביאליק כלפי קלוזנר
- חוקר הספרות וההיסטוריון. כבר ב"ספר המעשים" תיאר עגנון
מלומדים ירושלמיים שיצאו להם מוניטין בזכות חידוש-של-מה-בכך
בתולדות עם ישראל ובחקר תרבותו, ותיאוריו האירוניים סללו את
דרכו לתיאורם של מלומדי האוניברסיטה העברית, ובהם יוסף קלוזנר,
ברומן שירה, שפרקיו החלו להתפרסם בלוח הארץ לשנת תש"ט
(1949), אך שיקפו כאמור את המציאות בארץ בימי המאורעות של
שנות השלושים. הקיטוב הפוליטי לא השפיע על דעתו כלפי פרט
זה או אחר המשתייך למחנהו, או ניצב מצדו השני של המתרס, כי
מעולם לא גילה נאמנות עיוורת לפלג זה או אחר, ושפט כל אדם
ואדם *ad rem*, ולא לפי השתייכותו הפוליטית (בחינת "הלנו אֶתָּה
אם לְצָרֵינוּ?").

כאמור, לא אחת אסר ש"ז שוקן על עגנון לבטא ביצירתו
הפּּלֵטְרִיסְטִית את דעתו הפוליטית. עגנון כרה אוזן לתביעתו של
שוקן, נענה לה ויצא ממנה נשכר. אותם סופרים צעירים שהושפעו
לימים מיצירת עגנון, אך לא התנזרו כמוהו מן הבמה הפוליטית,
שכנעו בכתיבתם ובנאומיהם את המשוכנעים, והרחיקו מיצירתם את
יריביהם הפוליטיים. כתיבתם הפּּלֵטְרִיסְטִית אף איבדה לא אחת אותן
תכונות של אירוניה דקה ושל אמביוולנטיות חמקמקה ובלתי נתפסת
המקנות ליצירותיהם של סופרים כדוגמת ביאליק ועגנון את איכותן
ההתהומית, הבלתי ניתנת למיצוי.

הערות לפרק השנים-עשר:

1. על מערכת היחסים בין ביאליק לעגנון בתקופת באד הומבורג, ראו
בספרו של חיים באר (1992), עמ' 185 - 230.
2. "הרבה גלגל עמי ביאליק כדי להוציא ממני סוד כתיבת ספר המעשים,
ואף הוא סיפר לי על כמה משיריו היאך הגיע לכתוב אותם" (מתוך

פרק 12 עצת ביאליק לעגנון: דברי סיכום

- דברים שנאמרו במסיבה משנת 1962 לכבוד יום הולדתו השישים של דב סדן, הכלולים בספרו של עגנון מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב תשל"ו, עמ' 245).
3. יוצא מכלל זה מסמך של קטעי זיכרונות - "ביאליק" (פרגמנטים מתוך העיזבון - שפרסמה אמונה ירון בדיענות גזים, כרך ט, שנה 19, תל-אביב, ניסן תשנ"א, עמ' 108 - 109; אך גם בו אין כדי להעיד על התרומה האדירה שתרמה הידידות עם ביאליק להתפתחותו של עגנון ולמהלך הקריירה שלו.
4. על ידידותם של ביאליק ועגנון בתקופת ברלין סופר לראשונה בספרו של שמעון ראבידוביץ' שיחותי עם ביאליק (1983).
5. על מוטיב השיבה בשירי ביאליק ("בתשובתי", "משוט במרחקים", "על סף בית המדרש", "לפני ארון הספרים", שירו הגנוז "עומד אני ומפשפש בארון ספרי סבא זקני") ועוד, ראו בפרק "השיבה המאוחרת", בספרי הנגון שבלכבו, תל-אביב 2011, עמ' 85 - 94.
6. את הכתיבה הסימולטנית על בית אבא שבגולה ועל בית אבא ההיסטורי בארץ-ישראל יכול היה עגנון ללמוד מביאליק, שאצלו מוטיב זה הוא מוטיב בולט ומרכזי, ולא בשיריו בלבד. בסיפורו "מאחורי הגדר", כשתיאר ביאליק את כישלון המרד של נח (שהיה קווקז בן-חיל הרוכב על סוס מהיר, והפך ל"סוס עבודה" נרפה) הוא תיאר בו-זמנית גם את כישלונם של אנשי "השומר" בארץ-ישראל להעמיד דמות של "יהודי חדש". אנשיהם שחבשו כאפייה, לבשו חולצה רוסית ודיברו בלשון יידיש היו "יהודים חדשים" רק להלכה. גם יצירה כמו סיפורו של ביאליק "החוצצה נתביישה" מתארת את "יציאת מצרים" שברוסיה בעקבות מלחמת העולם הראשונה, ובו-בזמן גם את "יציאת מצרים" המהופכת שבארץ-ישראל (בפסח 1915 גורשו כל יהודי תל-אביב-יפו שהחזיקו בנתינות רוסית לאלכסנדריה שבמצרים).
7. ראו בספרי מה זאת אהבה, תל-אביב 1991, עמ' 84 - 86.
8. מה זאת אהבה (ראו הערה 6 לעיל), עמ' 77, 85.
9. על האגדה המדרשית "ספר בראשית" ועל השלכותיה האקטואליות ראו בספרי גימ' ומקדם: עיון באגדות 'יהי היום' מאת ח"נ ביאליק, תל-אביב תשע"ב, עמ' 42 - 63.
10. על השלכותיה האקטואליות של האגדה "שור אבוס וארוחת ירק", ראו: שם, עמ' 169 - 191.
11. על המשמעות האקטואלית של הפואמה האגדית "מתי מדבר" ראו בספרו של שמואל טרטנר מכל העמים: עיונים בשירה הלאומית של ח"נ ביאליק ונתן אלתרמן (תל-אביב 2010), עמ' 51 - 70.
12. על המשמעות האקטואלית של "מגילת האש", ראו: שם (הערה 25 לעיל), עמ' 87 - 197.
13. כמסופר בספרו של נתוני דוד ספר המעשים: חיי גרשם שוקן, תל-אביב וירושלים 2006; וכמפורט בדברי זהר שביט על ספר זה במאמרה

14. "כמוהו לא אראה עוד", הארץ מיום 26.5.2006: "זלמן שוקן לא היסט לנזוף בעגנון כאשר הכניס נימה פוליטית לסיפוריו, והורה לו בחריפות, לאחר מאורעות תרפ"ט, להשאיר את דעותיו הפוליטיות לעצמו". עגנון, מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל-אביב 1976, עמ' 29; ראו גם: חיים באה, גם אהבתם גם שנאתם, תל-אביב 1992, עמ' 31.
15. על המוטיבציה של ביאליק (ובעקבותיו גם של עגנון) לכתוב יצירות או חלקי יצירות בחרוזי מקמה, וכן להתכתב בחרוזי מקמה, ראו בסעיף "המקמה כקנקן ישן-חדש", בספרי מים ומקדם, תל-אביב 2010, עמ' 76 - 83.
16. רק אחרי דברי השבח שחלק להוריו ולמוריו ולסופרים כדוגמת ש' בן-ציון ולברנה הואיל עגנון לזפות גם את ביאליק במילים ספורות של הוקרה והכרת תודה (מעצמי אל עצמי, ירושלים ות"א תשל"ו, עמ' 29 - 30: "אחר ברנר צריך להזכיר את ח"ן ביאליק מימי עלייתו הראשונה שהראה לי חיבתו הגדולה שהכירנו לטובה וכיבדני נגד זקני עמי ונתן לי תקומה. פעמים הרבה הניח בגללי את גדולי יפו שבאו לשמו והיה מטייל עמי. הרבה הרבה סיפר לי באותם הלילות והרבה הרבה שמעתי מפיו כשסיירנו את המושבות מיפו ועד באר שבע"). על הרב קוק, שהשפיע עליו רבות אמר עגנון "מצטער אני שלא זכיתי להבין את דבריו אבל ידעתי שהיו עמוקים עמוקים" (שם, עמ' 30). דומה שעגנון טרח להסתיר היטב את מקורות ההשפעה וההשראה שלו מעין קוראיו, מבקריו וחוקריו.
17. בעקבות אחד-העם, שהמליץ על "הכשרת לבבות" אטית ויסודית, ידע ביאליק שהיהודי לא ישתנה בן-לילה (ואכן בסיפורו "מאחורי הגדר" המרד של נח מסתיים בחזרה לבית אבא ולאורחות חיים). כך גם ביצירת עגנון: המרד של יצחק קומר מסתיים בחזרה לשכונת "מאה שערים" ולשיבה אל אורך החיים המיושן שממנו נמלט.